

Dr Tamara Džamonja Ignjatović²²
Dr Aleksandar Bauca²³
Radmila Radić Dudić²⁴

UDC 371.3::37.035(497.11)

GRAĐANSKO VASPITANJE U OSNOVNIM I SREDNJIM ŠKOLAMA U SRBIJI - EVALUATIVNA STUDIJA²⁵

Sažetak:

U radu su prikazani rezultati evaluativne studije koja se odnosila na procenu efekata nastave iz Građanskog vaspitanja. Evaluacija je izvršena na reprezentativnom uzorku učenika i nastavnika osnovnih i srednjih škola u Srbiji. S obzirom da je proteklo osam godina od uvođenja ovog predmeta u škole, ukazala se potreba za evaluacijom kvaliteta sadržaja i metoda nastave, kao i proverom njegovih efekata na nivo znanja i opšte političke kulture učenika. Osnovni cilj studije je bio da se na osnovu dobijenih rezultata formulišu empirijski zasnovane preporuke za dalje unapređenje programa i načina njegove realizacije u školama u Srbiju.

Ključne reči: Građansko vaspitanje, evaluacija, politička kultura

UVOD

Građansko vaspitanje je uvedeno kao fakultativni predmet u osnovne i srednje škole u Srbiji u 2001/2002., a od 2005. ima status obaveznog izbornog predmeta. Cilj predmeta je da učenici steknu znanja, razviju sposobnosti i veštine i usvoje vrednosti koje su pretpostavka za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom građanskom društvu. Građansko vaspitanje bi trebalo da podstakne razvoj dece i mladih u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama. Osnov za uvođenje i dalji razvoj Građanskog vaspitanja predstavljala

---

22 Vanredna profesorka, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
E-mail: tamdzam@eunet.rs

23 Docent, Univezitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

24 Građanske inicijative, Beograd.
E-mail: radmila@gradjanske.org

25 Istraživanje je organizovano od strane Građanskih inicijativa u cilju unapređenja nastave Građanskog vaspitanja uz finansijsku podršku američke ambasade u Beogradu.

je preporuka Saveta Evrope o obrazovanju za aktivno učešće u demokratskom društvu²⁶ usvojena 2002. godine, kao reakcija na porast nepoverenja u demokratske institucije u Evropi, porast rasizma, netrpeljivosti prema manjinama, pa i agresivnog nacionalizma, što je za posledicu imalo produblјivanje pasivizacije građana. Otuda i zaključak da obrazovanje za demokratsko građanstvo može doprineti demokratizaciji, toleranciji, promovisanju vrednosti koje vode ka interkulturalnom dijalogu i solidarnosti.

Protteklo je osam godina od uvođenja predmeta Građansko vaspitanje u osnovne i srednje škole u Srbiji, što je dovoljno dug period da bi se sprovedo istraživanje o efektima njegove primene, kao i o implikacijama ove primene u statusu takozvanog obaveznog izbornog predmeta²⁷. Specifičan problem istraživanja predstavlja činjenica da je teško doći do preciznih podataka o broju dece koja pohađaju nastavu. Prema nekim procenama, u osnovnim školama ovu nastavu realizuje 20% stručnih saradnika i oko 80% učitelja. U srednjim školama nastavu Građanskog vaspitanja izvodi 30% stručnih saradnika i oko 70% profesora sociologije, filozofije i ostalih predmeta. Jedan od većih problema koji utiču na razvoj i unapređenje nastave Građanskog vaspitanja je pojava u školama u Srbiji da časove izvode nastavnici koji njima popunjavaju neophodan fond časova.

CILJEVI I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Svrha istraživanja je unapređenje sadržaja i kvaliteta nastave predmeta Građansko vaspitanje na osnovu evaluacije dosadašnjih rezultata realizovane nastave. U tom cilju sprovedeno je ispitivanje znanja iz ove oblasti učenika završnih razreda osnovnih i srednjih škola, njihovih stavova prema ovom predmetu, kao i stavova učenika prema društvu i njihove spremnosti na društvenu participaciju. Ispitivanjem su obuhvaćeni i nastavnici, a u cilju dodatne kvalitativne analiza rezultata evaluacije ispitane su i posebno dizajnirane fokus grupe.

Za prikupljanje relevantnih podataka korišćeni su upitnici koji su posebno konstruisani za svrhu evaluacije. Primenjena su tri upitnika²⁸, prilagođena različitim uzorcima ispitivanja: učenicima osnovne škole, učenicima srednje škole i nastavnicima Građanskog vaspitanja na oba nivoa školovanja. Upitnici su iz tog razloga različite dužine, obima ispitivanja i sadržaja pitanja, ali obuhvataju, pored osnovnih socio-demografskih podataka, iste osnovne teme:

---

26 Education for democratic citizenship,
http://www.coe.int/t/dg4/education/edc/Documents%5Fpublications/Adopted%-5Ftexts/092_Rec_2002_12.EDC_eng.asp#TopOfPag

27 Ovakav status znači da učenici i učenice biraju jedan od dva predmeta: Građansko i Versko vaspitanje.

28 Upitnik za ispitivanje učenika srednjih škola konstruisala je prof. Spajić-Vrkas sa Univerziteta u Zagrebu u saradnji sa A. Benitez iz Centra za Građansko vaspitanje iz Kalabase (Civic Education Calabasas). Upitnik za osnovne škole izradile su Mirjana Trkulja i Smiljana Grujić iz Zavoda za unapređenje nastave, kao paralelnu formu originalnog upitnika adaptiranog prema programu za uzrast i program na nivou osnovnih škola.

- znanje učenika koja su učenici imali prilike da steknu pretežno kroz nastavni program Građanskog vaspitanja,
- stavove učenika prema ovom predmetu,
- stepen političke kulture izražen kroz stavove učenika prema društvu i društvenim institucijama, kao i njihovu spremnost na građansku participaciju.

Na osnovu slučajnog izbora između svih osnovnih, četvorogodišnjih i trogodišnjih srednjih škola na celoj teritoriji Srbije izabrane su škole gde je ispitivanje vršeno. Na taj način dobijen je reprezentativan uzorak za populaciju učenika koji su u osnovnim školama, gimnazijama, četvorogodišnjim i trogodišnjim stručnim školama u Srbiji u završnom razredu pohađali predmet Građansko vaspitanje. Ukupno je ispitano 1955 učenika. Od tog broja ispitano je 1030 učenika 8. razreda i 925 učenika završnog razreda srednjih škola koji u školama pohađaju predmet Građansko vaspitanje. Proporcija učenika u uzorku koji pohađaju gimnazije, četvorogodišnje i trogodišnje stručne škole odgovara proporciji ove tri grupe učenika u ukupnoj populaciji učenika koji pohađaju srednje škole. Broj muških i ženskih ispitanika približno je isti. U istraživanju je učestvovalo ukupno 304 nastavnika Građanskog vaspitanja srednjih i osnovnih škola. Ispitano je tri puta više nastavnica nego nastavnika što odgovara polnoj strukturi nastavnog osoblja u školama u Srbiji.

Na osnovu odgovora učenika o njihovom zadovoljstvu različitim aspektima nastave Građanskog vaspitanja (koliko su naučili, u kojoj meri su nastavnici koristili aktivne oblike rada, atmosfera na časovima Građanskog vaspitanja) identifikovane su tri škole u kojima se nastava Građanskog realizovala sa različitim nivoom uspešnosti (jedna škola u kojoj je nastava realizovana uspešnije nego u drugim školama, jedna tipična škola i jedna škola u kojoj se nastava realizovala manje uspešno nego u drugim školama). U ovim školama se razgovaralo sa učenicima, nastavnicima, direktorom škole i predstavnicima lokalne samouprave da bi se utvrdilo kakav je imidž i status predmeta u školi i u lokalnoj zajednici, u kakvim uslovima se realizuje nastava, koji su razlozi zbog kojih se učenici opredeljuju za Građansko vaspitanje, šta nastavnike motiviše da predaju predmet itd. U tri škole u kojima su obavljani razgovori sa različitim akterima ispitano je ukupno 30 učenika, 8 nastavnika, 3 direktora (u jednom slučaju pomoćnica direktora) i 7 predstavnika lokalne zajednice.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prikaz rezultata organizovan je prema tematskim celinama obuhvaćenim istraživanjem. Detaljan tabelarni prikaz svih rezultata i njihova diskusija za svaku varijablu ispitivanja sadrži 165 strana, zbog čega će biti rezimirani samo glavni zaključci izvedeni iz sva četiri uzorka ispitivanja (učenike osnovnih i srednjih škola, nastavnike i fokus grupe).

Socio-demografska struktura učenika koji pohađaju nastavu iz predmeta Građansko vaspitanje pokazuje da su to pretežno učenici čiji roditelji imaju obrazovni nivo koji je u proseku nešto viši nego u opštoj populaciji. Naime, oko 30% roditelja učenika koji pohađaju Građansko vaspitanje ima obrazovni nivo iznad srednjeg obrazovanja. Najčešće, to su roditelji koji nisu tradicionalni i patrijarhalni, koji se opredeljuju kao ateisti ili nisu pravoslavne veroispovesti.

Stepen znanja učenika o sadržajima obuhvaćenih programom Građanskog vaspitanja, pokazuje da su učenici osnovnih škola postigli relativno dobar uspeh na testu znanja. Preko 50% njih je odgovorilo tačno na 9 od ukupno 14 pitanja. Rezultati učenika srednjih škola pokazuju da je na svega 8 od 36 pitanja odgovorilo više od 50% učenika srednjih škola.

Stepen znanja varira zavisno od specifičnih tema, tako da su učenici bolje ovladali pojmovima koji su bliski njihovom iskustvu i interesovanjima, dok se apstraktni pojmovi i pojave društveno-političkog života van neposrednog iskustva slabije poznaju. Stepen znanja, posebno u srednjoj školi, posledica je statusa predmeta u školi, izostanka ocenjivanja znanja koje samim tim manje „obavezuje“ učenike na učenje, ali i suprotstavljenosti gradiva u odnosu na društveni kontekst. Naime, u pojedinim slučajevima se može uočiti da se sadržaji koji se uče u okviru Građanskog vaspitanja veoma razlikuju u odnosu na ono što učenici mogu da opaze u svom svakodnevnom okruženju. U takvoj situaciji neki pogrešni odgovori potiču od toga što su se učenici više oslanjali na svoje svakodnevno iskustvo, a manje na ono što su učili u školi.

Stavovi prema sadržaju predmeta – Građansko vaspitanje pokazuje da su učenici generalno zadovoljni onim što su naučili na predmetu Građansko vaspitanje. Specifično, učenici su posebno zadovoljni u kojoj meri su naučili znanja i veštine koje su relevantne za bolje razumevanje sebe, svoje pozicije i uloge u neposrednom interpersonalnom i institucionalnom okruženju, o svojim pravima i obavezama i o saradnji sa drugim ljudima, dok su u nešto manje zadovoljni merom u kojoj im je Građansko vaspitanje pomoglo da razumeju društvene i političke fenomene koji nisu direktno povezani sa njihovim ličnim životom i kontekstom. Pored toga, više od polovine učenika srednjih škola smatra da im je nastava Građanskog vaspitanja pomogla u značajnoj meri da shvate da je argumentacija zasnovana na istinitim dokazima bitna u iznošenju ličnih stavova, da prihvate odgovornost za vlastite odluke, kao i da je saradnja sa drugima važna za rešavanje problema. S druge strane, manje od trećine učenika se složilo da im je nastava pomogla da shvate da je individualni angažman bitan za društvenu promenu, da kritički pristupaju društvenim zbivanjima i da tumače politička zbivanja.

Stavovi prema načinu rada sugerišu da su učenici uglavnom zadovoljni svim aspektima predmeta. Najpozitivnije su ocenili pristup nastavnika tokom nastave. Učenici i osnovnih i srednjih škola najviše cene to što mogu slobodno da izraze svoje mišljenje, što se njihovi stavovi i razmišljanja uvažavaju, zatim što se nastavne teme povezuju sa svakodnevnim životom i što se neka pitanja sagledavaju iz različitih perspektiva. To potvrđuju i razgovori sa učenicima u okviru fokus grupa gde su često isticali da im se u okviru nastave Građanskog vaspitanja najviše sviđa što mogu da izražavaju svoje mišljenje i otvoreno diskutuju o temama koje su njima posebno interesantne. Učenici to prepoznaju kao nešto što nije u toj meri prisutno u drugim predmetima. Moglo bi se reći da je ovaj aspekt nastave Građanskog vaspitanja „temelj“ na kojem treba graditi dalji razvoj predmeta i njegovo integrisanje u obrazovni sistem.

Metode nastave koje su najčešće zastupljene na časovima Građanskog vaspitanja su predavanja, diskusije i debate, a veoma retko se koristi rad na novinskim člancima ili video materijalima, humanitarni projekti, istraživanje putem Interneta i pisanje eseja. To

što se nastava iz Građanskog vaspitanja veoma često odvija u formi predavanja je donekle u neskladu sa onim što bi se očekivalo na osnovu nastavnog programa. U radu sa fokus grupama moglo se uočiti da se u nekim slučajevima nastavnici opredeljuju za klasična predavanja jer nisu dovoljno motivisani za ulaganje napora u promenu stila rada ili ne žele da odudaraju od drugih predmeta u školi, ili nemaju odgovarajuće uslove niti dovoljno podrške od strane škole da bi mogli u većoj meri da koriste modernije metode. I pored toga, jedan od razloga zbog kojih učenici pozitivno ocenjuju nastavu iz Građanskog vaspitanja upravo je drugačiji načina rada, prvenstveno diskusije i debate. Ipak se može reći da pri realizaciji časova Građanskog vaspitanja nije u potpunosti iskorišćen potencijal za upotrebu savremenih metoda nastave metodologije. To opet znači da je u značajnoj meri propuštena prilika da se učenicima i učenicama ponude interesantni oblici rada. To se pravda neodgovarajućim uslovima realizacije nastave.

Atmosfera na časovima Građanskog vaspitanja je direktna posledica prethodno navedenih nalaza. Učenici navode da je atmosfera na časovima najčešće opuštena, ali istovremeno radna i saradnička. Veoma retko se dešava da je atmosfera na časovima nekontrolisana, autoritarna i nezanimljiva. U tom pogledu slažu se i učenici osnovnih i učenici srednjih škola. Ovaj nalaz je podržan i nalazima dobijenim od učenika koji su učestvovali u fokus grupama. Većina učenika je, kao jednu od najboljih stvari u vezi sa Građanskim vaspitanjem, izdvajao upravo pozitivnu i podsticajnu atmosferu. Može se zaključiti da je Građansko vaspitanje uspešno da promoviše atmosferu koja odgovara učenicima i koja im omogućava da se osećaju opušteno da diskutuju u određenim temama sa nastavnicima i drugim učenicima. Ipak, treba ponovo naglasiti da ova atmosfera nije opisana samo kao opuštena, već i kao radna. To je važno naglasiti zbog relativno raširene brige koju izražavaju drugi nastavnici da se nastava iz Građanskog vaspitanja pretvorila u igru u kojoj se deca samo dobro zabavljaju, ali ništa ne nauče. Sudeći prema ovde iznetim rezultatima, može se reći da značajan broj učenika u Srbiji doživljava časove Građanskog vaspitanja kao vreme kada mogu da razmišljaju, diskutuju i uče o temama koje ih zanimaju u opuštenoj i podsticajnoj atmosferi. Ovo bi mogao da predstavlja drugi „temelj“ za dalji razvoj nastave iz Građanskog vaspitanja.

Stavovi okoline prema nastavi na osnovu procene učenika su pokazali da je odnos roditelja prema Građanskom vaspitanju pozitivan. Učenici su manje zadovoljni odnosom drugih nastavnika prema Građanskom vaspitanju i odnosom učenika koji uče Versku nastavu. U razgovorima, učenici su često navodili primere drugih nastavnika koji im šalju „negativne poruke“ u vezi sa predmetom. Slabije zadovoljstvo učenika odnosom koji imaju učenici koji pohađaju Versku nastavu može se povezati, takođe, sa nekim od nalaza iz fokus grupa. Naime, sama činjenica da učenici moraju da biraju jedan od dva predmeta pojačava njihovu konkurenciju pa to može da dovede do određenih tenzija između učenika koji biraju različite predmete. Dalje, mnogi sagovornici su isticali da je jedan od razloga za opredeljivanje učenika za jedan od ova dva predmeta značaj koji se pridaje veri u okviru porodica. Religiozni roditelji upućuju svoju decu uglavnom na Versku nastavu. Takve podele, pogotovu imajući u vidu povremene tenzije koje postoje na relaciji Crkva – Civilno društvo, mogu da podstiču tenzije između dve grupe učenika.

Spremnost na aktivnu participaciju u zajednici deo je stepena opšte političke kulture mladih. Jedan od očekivanih efekata Građanskog vaspitanja odnosi se na povećanu svest o važnosti aktivnog učešća mladih u životu zajednice i preuzimanje aktivne uloge u svom okruženju. Na osnovu dobijenih podataka može se zaključiti da učenici koji su pohađali Građansko vaspitanje u značajnoj meri učestvuju u donošenju odluka u okviru porodice. Oko 80% učenika osnovne i srednje škole izjavilo je da redovno ili povremeno učestvuje u donošenju važnih porodičnih odluka.

Kada je reč o participaciji u okviru škole, oko 40% učenika je izjavilo da su redovno ili povremeno otvoreno prigovorili nastavniku zbog nepravednog odnosa prema sebi ili drugom učeniku, dok oko 30% učenika izjavljuje da to nikada nije učinilo. Slični rezultati su dobijeni i kada je u pitanju uključenost učenika u donošenje odluka u okviru škole. Ovi podaci sugerišu da je uključenost učenika u školi manja nego što je to slučaj sa porodičnim životom. S jedne strane, to je i očekivano imajući u vidu da je škola formalna institucija za razliku od porodice u kojoj su odnosi bazirani na bliskim relacijama. Sa druge strane, pitanja su se odnosila na slučajeve nepravednog odnosa nastavnika prema učenicima i moglo bi se očekivati da ovaj procenat bude veći. U izvesnom smislu ovi podaci sugerišu da će značajan deo učenika koji su pohađali Građansko vaspitanje, biti spreman da ne izrazi otvoreno svoje neslaganje prema nepravednom odnosu nastavnika prema učenicima.

Stepen uključenosti mladih u život zajednice je još niži nego stepen uključenosti u život škole. Najčešće se to dešava u vidu pomoći starijoj ili nemoćnoj osobi iz susjedstva (oko 20% izjavljuje da to čini redovno, a 30% izjavljuje da to čini povremeno). Ostali oblici uključivanja u život zajednice su retki. Svega 10-15% učenika izjavljuje da su povremeno volontirali ili učestvovali u javnoj debati (preko medija ili on line). Odgovori na pitanja koja su se odnosila na spremnost mladih da se u budućnosti uključe u društveni život pokazuju da samo mali broj mladih smatra da će potpisati neku peticiju ili se uključiti u javnu raspravu o nekom društvenom problemu, obavestiti javnost o slučaju korupcije sa kojim bi se mogli sresti ili se uključiti u politički život kroz učlanjivanje u političku stranku.

Svi sagovornici iz fokus grupa su ukazivali da je učešće mladih u životu škole i lokalne zajednice nisko. Obično se to objašnjavalo opštom pasivnošću i nezainteresovanošću mladih, tradicionalnošću sredine, opštom politizacijom svih pitanja što odbija mlade, ali je bilo i sagovornika koji su otvoreno izražavali sumnju da mlade uopšte treba uključivati u donošenje odluka ili život zajednice. Svi ovi podaci ukazuju na potrebu da se radi na podizanju svesti i mladih, ali i odraslih o važnosti aktivnog učešća mladih u život oko njih i o različitim načinima učešća u životu lokalne zajednice.

Vrednosna orijentacija mladih procenjena je na osnovu ponuđene liste opštih vrednosti i oblasti života koje se obično visoko vrednuju. Učenici su procenjivali koliko su ove vrednosti važne za njih lično. Rezultati pokazuju da su mladima najznačajnije vrednosti porodica, prijatelji i lična sloboda. U tom pogledu nema razlike između učenika osnovnih i srednjih škola. S druge strane, učenicima osnovnih škola najmanje su važni nacionalna pripadnost, sloboda medija i bogatstvo. Kada su učenici srednjih škola u pitanju, najmanje su im važni - zaštita manjina, pripadnost evropskoj kulturi i sloboda medija. Treba naglasiti da

manje od polovine učenika iz obe uzrasne grupe procenjuje slobodu medija kao nešto važno. Ovaj nalaz sugerise potrebu da se u okviru Građanskog vaspitanja više pažnje posvetu razumevanju važnosti slobodnih i nepristrasnih medija u građanskom društvu.

Razumevanje demokratskog društva procenjavano je samo na uzorku učenika srednjih škola. Učenicima je ponuđena lista pojava na kojoj su bile zastupljene one koje doprinose da funkcionisanje društva bude demokratsko (na primer: političke stranke imaju različite stavove o pojedinim temama). Ponuđena je i lista pojava koje mogu ugroziti demokratski karakter jedne zajednice (na primer: građani podržavaju svaku odluku vlasti). Učenici su imali zadatak da označe u kojoj meri navedene pojave doprinose demokraciji društva.

U vezi sa pojavama koje doprinose demokraciji, više od polovine učenika koji su učestvovali u istraživanju smatra je političko obrazovanje važno. Samo trećina učenika je prepoznala da je za demokratsko funkcionisanje važno da političke stranke imaju različite stavove, da su mediji budu slobodni i da se građani udružuju u NVO. S druge strane, oko polovine učenika smatra da je za funkcionisanje društva važno da se građani učlanjuju u političke stranke samo da bi došli do vlasti, da svako gleda samo svoje interese i da na predsedničkim izborima učestvuje samo jedan kandidat.

Iako većina učenika prepoznaje važnost političke kulture građana za demokratsko funkcionisanje društva, može se zaključiti da postoji potreba da Građansko vaspitanje u većoj meri doprinese da učenici bolje razumeju suštinu demokratskog društva i osnovne principe njegovog funkcionisanja.

Socijalna distanca prema pripadnicima drugih naroda pokazuje da je negativan odnos i nepoverenje prema nekim narodima, nacionalnim manjinama ili pripadnicima druge veroispovesti izraženo u značajnoj meri čak i među učenicima koji su pohađali nastavu Građanskog vaspitanja. Više od polovine učenika ne bi uopšte želeli da imaju Albanca ili Jehovinog svedoka za komšiju. Pored toga oko 40-45% njih ne bi uopšte želeli da im komšije budu Turci, Romi, Hrvati ili Muslimani, a oko trećine učenika ne bi želeli u susjedstvu Jevreje, Protestante, Rumune i Bošnjake. Ovi podaci pokazuju da bi u nastavi Građanskog vaspitanja trebalo više pažnje posvetiti stereotipima i predrasudama prema pripadnicima pojedinih naroda.

Poverenje mladih u društvene institucije je veoma nisko. Najveći broj učenika (više od 80%) ima visoko poverenje u sebe, svoje roditelje i prijatelje. Nastavnici su još jedine osobe iz neposrednog okruženja u koje veći broj učenika ima više poverenja (35%) u odnosu na broj učenika koji ima malo ili ni malo poverenja (30%). Ovaj nalaz se može povezati sa nalazima kvalitativne studije gde se pokazalo da učenici mogu da imaju veoma pozitivan stav prema nastavnicima ako se nastava iz Građanskog vaspitanja realizuje na način kako je to planirano. U takvim slučajevima, učenici osećaju da ih nastavnici uvažavaju i da mogu da se izražavaju slobodno. Sve to zajedno stvara osećaj poverenja. Ako se časovi GV pretvore u predavanja nastavnika i ako nastavnici ne pokazuju zanimanje za učenike, njihova interesovanja i potrebe, učenici će izgubiti poverenje u nastavnike.

Verske institucije su na vrhu liste institucija u koje visoko poverenje ima 44% učenika srednjih škola koji su pohađali Građansko vaspitanje. Oko 28% učenika se izjašnjava da ima malo ili nimalo poverenja u verske institucije. Ovaj nalaz ukazuje da učenici koji

pohađaju časove GV ne gube poverenje u svoje verske institucije. To sugeriše da nastava iz Građanskog vaspitanja, i na praktičnom planu, ne mora da bude povezana sa negativnim odnosom prema verskim institucijama.

Na dnu liste institucija kojima učenici veruju nalaze se državne vlasti, lokalne vlasti i Parlament. Oko 60-65% učenika srednjih škola su izjavili da imaju ni malo ili malo poverenja, a svega 7-8% učenika je izjavilo da ima poverenje u ove institucije. Iz više perspektiva gledano, ovaj nalaz deluje zabrinjavajući. Prvo, kao što smo već videli, mnogi učenici nisu zainteresovani za one aspekte društvenog i političkog funkcionisanja koji su udaljeni od njihovog ličnog života. U tom kontekstu ovo visoko nepoverenje može da se razume i kao posledica njihove nezainteresovanosti za ove institucije i raširenog političkog cinizma među mladima (fenomen je primećen u mnogim drugim zemljama). Drugo, moguće razumevanje ovog nalaza može biti da mladi ljudi u okviru Građanskog vaspitanja uče kakve bi trebale da budu ove institucije. Kada uporede funkcionisanje Parlamenta, lokalnih i državnih institucija vlasti (koje su često u medijima prisutni u negativnom kontekstu) sa onim što su učili u okviru Građanskog vaspitanja, učenici mogu da uoče veliku diskrepancu. To onda umanjuje njihovo poverenje u te institucije. Iako je nisko poverenje odraz uočenih nedostataka u radu institucija a ne programa Građanskog vaspitanja, ovaj nalaz ukazuje na potrebu i za obradom ovakvih tema.

Odnos mladih prema Evropskim integracijama, kao jednoj od ključnih društvenih i političkih pitanja u Srbiji, pokazuje da se oko 50% učenika mnogo ili veoma mnogo podržava ideju da se Srbija integriše u EU, dok osrednju podršku pruža još oko 26% mladih. Svega 15-16% učenika se izjasnilo protiv toga.

Kada su u pitanju njihova očekivanja šta će se u Srbiji promeniti kada se ona integriše u EU, više od polovine učenika srednjih škola smatra da će to dovesti do poboljšanja odnosa sa drugim zemljama, smanjenja nezaposlenosti, povećane sigurnosti građana i poboljšanja kvaliteta obrazovanja. S druge strane, manje od trećine učenika smatra da integracije mogu da imaju posledice kao što su: ograničavanje suvereniteta države, povećanja socijalnih razlika ili ugrožavanje nacionalnog identiteta. Međutim, učenici srednjih škola u malom broju slučajeva veruju da će integracija Srbije u EU imati pozitivne posledice u pogledu smanjenja korupcije ili demokratizacije društva. Dakle, može se reći da učenici srednjih škola ne polažu velike nade u evropske integracije kada su u pitanju razvoj demokratije i smanjenje korupcije u Srbiji. Izgleda da oni veruju da u tim oblastima najveće prepreke i najveće mogućnosti za razvoj treba tražiti unutar Srbije, tj. da u tim domenima proces integracija ne može biti presudan. Iz ovog nalaza takođe sledi i preporuka da bi nastavni

ke kompetencije trebalo da uključuju i jasnu sliku o tome na koji način evropske integracije, odnosno usklađivanje legislative i stvaranje mehanizama za primenu, mogu da doprinesu smanjenju korupcije.

Preporuke za unapređenje nastave Građanskog vaspitanja izdvojene su na osnovu odgovora učenika i nastavnika. Učenici predlažu da se u većoj meri koriste savremena medijska i komunikacijska sredstva, da se diskutuje o zajednički odgledanim dokumentarnim filmovima, da se Internet koristi za prikupljanje informacija vezanim za određene teme... Treba imati u vidu da je za značajan deo populacije mladih Internet

postao deo svakodnevnog života. U tom smislu može se reći da predmet koji ima nameru da podstiče i podržava mlade da promišljaju društvene i političke procese treba u većoj meri da uključuje njima bliske medije i nastavne metode. S druge strane, učenici su veoma često smatrali da udeo predavačke nastave u Građanskom vaspitanju treba da bude značajno manji. Svi nalazi sugerišu da dominacija predavanja bitno smanjuje interesovanje i motivaciju učenika. Konačno, učenici su predlagali da bi trebalo povećati rad na projektima i akcijama koje se realizuju u lokalnoj zajednici, što bi mogla biti naznaka njihove spremnosti za aktivniji pristup rešavanju pitanja, makar na lokalnom nivou. Preporuke učenika se mogu svesti na formulaciju „manje predavanja, više modernih sredstava i projekata u lokalnoj zajednici“.

Predlozi nastavnika za dalji razvoj kvaliteta nastave iz Građanskog vaspitanja i poboljšanje statusa predmeta u školi i društvu, u najvećem broju se odnose na sledeće preporuke:

- organizovati obuke za izvođenje predmeta (71%)
- obezbediti dodatnu literaturu i priručnike za nastavnike (68%)
- podržati predmet od strane Ministarstva prosvete (53%)
- organizovati promocije predmeta na svim nivoima (46%),
- organizovati češće susrete sa stručnjacima iz ove oblasti (44%)
- organizovati susrete nastavnika na kojima će se razmenjivati iskustva (38%)
- uvesti predmet kao obavezan u poslednjem razredu osnovne i srednje škole (30%)

ZAKLJUČCI

Obim studije i reprezentativnost uzorka omogućavaju da se iz navedenih rezultata izvedu pouzdani zaključci. Kada se analiziraju nalazi sprovedene evaluacije, važno je imati na umu izborni status predmeta, nesistematičnu edukaciju nastavničkog kadra za izvođenje nastave, opisno ocenjivanje pokazanog uspeha (unutar dve kategorije „vrlo uspešan“ i „uspešan“) i nedostatak udžbenika za učenike. Takođe, ne treba zanemariti ni širi sociokulturni i ekonomski kontekst kao perzistirajući izvor svakodnevnih problema građana koji obeshrabruje pozitivnu vrednosnu orijentaciju i građanski aktivizam. U tumačenju rezultata značajno je uzeti u obzir i obeshrabrujuće rezultate koje učenici i učenice pokazuju na testovima znanja iz ostalih redovnih školskih predmeta, a jedan od poslednjih primera se može naći u izveštaju sa PISA testa. Zato se može reći da u postojećem društvenom i obrazovnom kontekstu, nivo pokazanog znanja učenika nije nezadovoljavajući. Za preciznije zaključke o stepenu znanja učenika potrebna je komparativna analiza. Takva evaluacija bi morala uključiti:

- komparaciju se prethodnim nivoom znanja
- komparaciju sa učenicima koji ne pohađaju GV već versko vaspitanja
- komparaciju sa drugim predmetima
- komparaciju sa regionalnim postignućima ili kao PISA

Drugo, značajni zaključci odnose se na odnos učenika prema ovom predmetu. U celini, prevladava pozitivan odnos i zadovoljstvo učenika Građanskim vaspitanjem u odnosu na sve ispitane aspekte (metode nastave, odnos nastavnika, atmosfera na času, otvorenost za slobodnu diskusiju i izražavanje stavova,..), što ujedno može predstavljati i dobar model za druge školske predmete.

Treće, ako je osnovni cilj ovog predmeta da podstakne razvoj dece i mladih u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije i otvorenosti prema drugim narodima, nacionalnim i verskim grupama, onda efekti Građanskog vaspitanja nisu dostigli željeni nivo. Niska politička kultura dece i mladih ne može se pripisati slabostima Građanskog vaspitanja po sebi, već efektima koji bivaju marginalizovani svakodnevnim i permanentnim negativnim uticajima opšteg društveno-političkog konteksta.

Stiče se utisak da je Građansko vaspitanje uvedeno u škole, a da se nije dovoljno učinilo na njegovoj promociji i pružanju systemske podrške. Mnogi akteri, a naročito oni koji su izvan škole (roditelji i lokalna zajednica) nemaju dovoljno informacija o predmetu, zašto je on važan, šta deca dobijaju ovakvim predmetom... To rezultira nezainteresovanošću za ono što se dešava u vezi sa Građanskim vaspitanjem. Slaba informisanost otvara mogućnost i da se u nastavu Građanskog vaspitanja „učitavaju“ strani uticaji i da se učenici i nastavnici negativno etiketiraju. Iz toga razloga nameće se potreba da se više učini na promociji predmeta od strane Ministarstva prosvete.

Pored toga, studije slučajeva pokazuju da postoji, pogotovu u nekim sredinama, tenzija između dva izborna predmeta – Građanskog vaspitanja i Verske nastave. Mnogi akteri ukazuju da je konfrontacija ova dva predmeta nepotrebna i štetna za oba predmeta. Stavljanje ova dva predmeta u konkurentski status dovodi do podela među učenicima, nastavnicima, a možda i izvan škole. To proizvodi tenzije koje utiču na status predmeta u školi i stvaraju negativnu klimu u kojoj je malo verovatno da se realizovati postavljeni ciljevi. Iz tog razloga potrebno je da se razvije drugačiji način opredeljivanja učenika za Građansko vaspitanje koji neće implicirati konkurentni odnos sa Verskom nastavom.

PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE STATUSA I KVALITETA GRAĐANSKOG VASPITANJA

Na osnovu analize svih dobijenih rezultata mogu se formulisati sledeće preporuke u pogledu daljeg razvoja statusa i kvaliteta Građanskog vaspitanja.

- Promovisati predmet Građansko vaspitanje, tj. upoznati javnost sa suštinom predmeta, zašto je on važan i šta se uči u okviru ovog predmeta. Da se ne bi pojačavala podela i suprotstavljenost Građanskog vaspitanja i Verske nastave bilo bi poželjno da se kroz promociju oba predmeta ne predstavljaju u konkurentskom odnosu.
- Modifikovati pravila kojim se reguliše izbor Građanskog vaspitanja i Verske nastave tako da se omogućiti da učenici pohađaju i jedan i drugi predmet.
- Ukinuti obavezu da učenici 4 godine moraju da pohađaju isti predmet i omogućiti im da biraju češće predmet koji će učiti (na primer, svake godine).
- Razmotriti da se Građansko vaspitanje uvede kao obavezan predmet u bar jednom od razreda (to može biti, na primer, završni razred osnovne, prvi razred ili završni razred srednje škole) kako bi se obezbedilo da svi mladi ljudi dobiju priliku da razumeju neke ključne aspekte društvenog i političkog života jedne zajednice i o aktivnoj ulozi koju treba da preuzme svaki građanin.

- Razmotriti mogućnost da se učenicima, koji su pohađali Građansko vaspitanje određeni broj godina (npr. 2–3 godine), omogući da mogu da zamene časove Građanskog vaspitanja aktivnim učešćem (u određenom trajanju – npr. 40 sati) u projektima lokalne samouprave ili NVO, volontiranjem u određenim institucijama realizuju i sličnim drugim aktivnostima u školi ili lokalnoj zajednici. Ove aktivnosti bi trebalo da budu planirane zajedno sa nastavnikom i da se odvijaju pod supervizijom nastavnika. Na osnovu svega toga nastavnik bi procenio da li je aktivno učešće učenika bilo zadovoljavajuće, i ukoliko bi procenio da jeste, učeniku bi to bilo priznato kao da je tokom te godine pohađao nastavu iz Građanskog vaspitanja.
- Modifikovati postojeća pravila koja regulišu ko može da predaje Građansko vaspitanje da bi se smanjila mogućnost da se nastavnici opredeljuju za ovaj predmet samo zato što nemaju dovoljan fond časova.
- Napraviti pravilnik koji će ograničiti udeo frontalnog predavanja u nastavi Građanskog vaspitanja, a povećati udeo interaktivnih oblika rada (posebno diskusije i debate) i rada na projektima. Treba obezbediti da nastavnici u većoj meri koriste moderne informacione i komunikacione tehnologije (npr. Internet).
- Razviti model za finansiranje nastavnih aktivnosti i materijala koji su predviđeni programom Građanskog vaspitanja, a u postojećim uslovima se realizuju slabije zbog nedostatka finansijskih sredstava (npr. razvijanje i realizacija malih projekata).
- Obezbediti dodatno usavršavanje za nastavnike Građanskog vaspitanja. U program obuke treba, između ostalog, uključiti i sledeće teme kako bi se povećao kapacitet nastavnika da: (a) promovišu Građansko vaspitanje u svom okruženju, (b) povežu Građansko vaspitanje sa radom Učeničkog parlamenta, kao i organizacija i institucija izvan škole koje su uključene u rad sa mladima (lokalna samouprava, ustanove kulture, NVO), (c) pripreme i realizuju projekte sa učenicima, (d) selekcionišu i pripreme materijale za nastavu i (e) opisno ocenjivanje. U tom kontekstu, treba obezbediti odgovarajuće priručnike za nastavnike Građanskog vaspitanja za sve razrede.
- Razviti na nacionalnom nivou dokumentacionu bazu u kojoj bi se nalazili različiti materijali koji se mogu koristiti u nastavi Građanskog vaspitanja i razviti mehanizme i procedure koji bi obezbedili da se ova baza stalno dopunjava. Ova baza bi trebala da bude moderirana, tj. materijali koji se nađu u njoj treba da prođu fazu recenzije. Nastavnici bi trebalo da imaju mogućnost da predlažu svoje materijale za tu bazu i da preuzimaju materijale za potrebe nastave.
- Pregledati postojeće programe Građanskog vaspitanja i izmeniti ih u saradnji sa nastavnicima Građanskog vaspitanja. Najveća potreba za promenama postoji u vezi sa programom za drugi razred srednjih škola. U okviru promena programa trebalo bi, između ostalog, pojačati one teme za koje su učenici pokazali najveće interesovanje (da bi se pojačala povezanost predmeta sa interesovanjima učenika). U tu grupu tema spadaju, pre svega, teme koje se tiču poznavanje sebe, komunikacija i saradnja sa drugima, aktivno učestvovanje u porodičnom, školskom kontekstu i u lokalnoj zajednici, kao i sve teme koje se odnose na nastavak školovanja ili prelazak iz škole u „svet rada“. Međutim, s druge strane treba pojačati i prisustvo

tema koje se odnose na razumevanje i učestvovanje u širim društvenim i političkim procesima da bi mladi u većoj meri videli smisao u aktivnom uključivanju u život zajednice i razvili odgovarajuća znanja, veštine i vrednosti.

- Razviti mehanizme koji će podržati nastavnike Građanskog vaspitanja da u većoj meri saraduju na regionalnom nivou i da razmenjuju nastavne materijale, teme i primere dobre prakse iz nastave Građanskog vaspitanja (na primer, poslati uputstvo i podržati stvaranje asocijacije nastavnika Građanskog vaspitanja i formiranje opštinskih aktiva nastavnika Građanskog vaspitanja).
- Preporučiti nastavnicima Građanskog vaspitanja i Verske nastave da tokom godine organizuje zajedničke aktivnosti ili časove u vezi sa temama koje su relevantne za oba predmeta kako bi se pokazalo da ova dva predmeta nisu suprotstavljena i kako bi se unapredila saradnja, a umanjili konkurentski odnosi.
- Redefinisati skalu za opisno ocenjivanje tako da ima tri nivoa. Iako se mnogi akteri zalažu za uvođenje klasičnog ocenjivanja u Građansko vaspitanje, opisni način ocenjivanja u većoj meri odgovara prirodi predmeta i, iz tog razloga, ne bi ga trebalo menjati. Ipak, postoji potreba da se obezbedi da i nastavnici bolje razumeju svrhu takvog ocenjivanja, kako da ocenjuju i kako da pomognu učenicima da razumeju opisne ocene.

Nalazi i preporuke ove evaluacije mogu poslužiti da se iskoristi najbolja praksa koja je primenjena u predmetu Građansko vaspitanje, kao i da se interveniše na mestima koja predstavljaju manju ili veću prepreku za ostvarivanje osnovnih ciljeva ovog predmeta okrenutih ka demokratizaciji i razvoju Srbije.

LITERATURA

- Amadeo, J.A., Torney-Pruta, J., Lehmann, R., Husteldt, V., Nikolova, R. (2002), *Civic Knowledge and Engagement, An IEA Study of Upper Secondary Students in sixteen Countries*, The International Association for the Evaluation of Education Achievement, Amsterdam, Netherlands.
- Smith A., Fountain S. i McLean H. (2002), *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji - Evaluacija prve godine, 2001-2002, i preporuke*, Publikum, Beograd.
- Džamonja Ignjatović, T., Baucal, A., Trkulja, M., Grujić, S., Radić Dudić, R. (2009), *Study on civic knowledge and attitudes of primary and secondary school students in Serbia*, presented on World Congress on Civic Education- Civic Education: Reconciling Our Past, Building a Democratic Future; May 27- June 18, 2009. Cape Town, South Africa.
- Dzidic, R., Spajic Vrkas, V., Džamonja Ignjatovic, T., Zagar, M. (2009), *South East Europe Regional Project*; presented on World Congress on Civic Education- Civic Education: Reconciling Our Past, Building a Democratic Future; May 27- June 18, 2009. Cape Town, South Africa.

Tamara Džamonja Ignjatović
Aleksandar Baucal
Radmila Radić Dudić

CIVIL EDUCATION IN ELEMENTARY AND SECONDARY SCHOOLS IN SERBIA – EVALUATION STUDY

Abstract:

The paper presents the results of evaluation study which pertained to estimation of effects of teaching of Civil Education. The evaluation was carried out on representative sample of pupils and teachers in elementary and secondary schools in Serbia. Considering that eight years passed since the introduction of this course to schools, a need emerged for evaluation of quality of contents and methods of teaching, as well as for check of its effects on the level of knowledge and general political culture of pupils. The basic goal of the study was to formulate empirically-based recommendations deriving from the obtained results, for further improvement of the program and the manner of its realization in the schools in Serbia.

Key words: civil education, evaluation, political culture